

змінює наше уявлення про можливості скифських ремісників у виробництві подібних предметів.

¹ Б. М. Мозолевский. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.— СА, № 3. М., 1972, с. 268, рис. 15 (кольорова вклейка).

² М. И. Ростовцев. Воронежский серебряный сосуд.— МАР, 34. Пг., 1914, табл. IV, 2; I, 2.

³ Там же, табл. I, 3; IV, 1, 2.

⁴ Див. М. И. Максимова. Глиняная ткацкая подвеска с оттиском печати.— МИА, № 50. М.—Л., 1956, с. 190.

⁵ В. И. Шилов. Бронзовая патера из Астраханской области.— СА, № 1. М., 1974, с. 226 та сл.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

(Київ)

Изображения ремесленников на античных изделиях из Северного Причерноморья

Резюме

В статье рассматриваются изображения варваров-ремесленников, работающих над изготовлением античных металлических сосудов (амфора, гидрия?). Одно из этих изображений выполнено на обломке амфорной ручки, найденной на берегу Каховского моря у с. Каменка-Диспровская, а второе — на бронзовой ручке патеры, хранящейся в Новочеркасском музее. Сопоставление их со скифами, шьющими кафтан, на центральной сцене золотой пекторали из Толстой Могилы подтверждает традиционность подобной композиции и обычность изображений людей в процессе труда, интерес к этой теме в искусстве населения Северного Причерноморья античной эпохи.

Интересно, что варварские мастера показаны работающими над вещами античных форм. Это обстоятельство может способствовать решению весьма спорного вопроса о происхождении вещей, носящих следы античного влияния, и о возможностях местных мастеров в изготовлении предметов этого рода.

А. С. РУСЯЄВА

(Київ)

Рельєфні зображення Діоніса та Аріадни на посуді з Ольвії

Метою статті є публікація невеликої групи кераміки з рельєфними зображеннями, які за стилем і сюжетом близькі між собою.

Під час охоронних розкопок у прибережній частині Ольвії на ділянці V у 1970 р. випадково був знайдений уламок стінки пергамського кубка¹, прикрашений рельєфним зображенням Діоніса та Аріадни (рис. 1). Кубок виготовлено з тонкої світло-рожевої з жовтуватим відтінком глини. Зовні він нерівномірно покритий червоно-рожевим лаком, а з внутрішнього боку залишилися не замазаними патьоки і плями. Вінця профільовані, скошені у внутрішній частині. Піддон не зберігся, лише невелика деталь свідчить, що він округло переходив до дна і був на підставці. Висота уламка — 15 см, ширина — 10 см, товщина стінки — 0,7 см, товщина з наліпшим рельєфом — 1,2 см, висота зображення — 11,5 см. В прямокутній профільованій рамці, що була наліплена на поверхню посудини до випалу, зображено дві рельєфні фігури. Справа стоїть зовсім юний, подібний до жінки Діоніс в перекинутому через праве плече плащі, який обгортає нижню частину постаті. Правою рукою він підтримує тріс, що лежить поверх плаща, в лівій — канфар. На груді Діоніса накинуто небрида. На ногах (частина правої ноги відбита), здається, котурни. Обличчя кругле, з товстим приплюс-

нутим носом, припухлими губами, всі інші риси досить невиразні. Зачіска має вигляд двох коримбів над лобом. Волосся двома хвилястими кучерями спадає на плечі. Можливо, на голові був віночок, окремі деталі якого лише вгадуються.

Зліва від Діоніса, схрестивши ноги, стоїть Аріадна в хітоні без рукавів, підперезаному високо під грудями. Як і в Діоніса, перекинутий через праве плече плащ хвилястими вертикальними складками звисає до низу, а другий його кінець обгортає нижню частину тіла. Зігнута в лікті ліва рука тримає біля живота якийсь предмет, розташований поруч з рукою Діоніса з канфаром. Правою рукою Аріадна обнімає бога. Її обличчя порівняно з лицем Діоніса менше, дещо звужене і дуже схематизоване. Волосся, що гладким низьким валиком облямовує голову, посередині зібране у високий роздвоєний вузол. Внизу лежить пантера з високо піднятою головою.

Як визначають дослідники, подібного типу посуд виготовлявся за допомогою форми². Ця група виробів пізньоелліністичного часу, орнаментована накладним рельєфом, не дуже численна порівняно з іншими видами привізної кераміки. Зображення, напевно, спеціально виготовлене коропластами, штампувалось у високому рельєфі в односторонній формі, а потім прикріплювалось до стінок посудини ще до покриття їх лаком та випалу. Форми для орнаментів в найбільшій кількості були знайдені в Пергамі — центрі виробництва такого посуду³. Проте трапляються вони і в інших

Рис. 1. Діоніс та Аріадна на фрагменті пергамського кубка (Ольвія).

місцях, в тому числі містах Північного Причорномор'я, що вказує, можливо, і на їх місцеве походження⁴. Форма для виготовлення описаного вище рельєфу, очевидно, була вже багаторазово вживана або не досить якісна, бо окремі деталі зображення зовсім згладжені, нечіткі.

Серед відомих форм пергамського посуду не вдалося поки що виявити точних аналогій цій знахідці. Подружня пара — Діоніс та Аріадна була популярна в різних жанрах античного мистецтва та літератури елліністичного і римського часу⁵. До того ж, ці зображення за своїм характером різносюжетні, відрізняються одне від одного не лише стилевими особливостями, але й відтворенням портретних рис. Жодне з відомих нам зображень Діоніса та Аріадни не має абсолютної схожості. Різні їх трактування, яке залежало від характеру та майстерності того чи іншого художника або майстра, свідчить, що ця сюжетна лінія розвивалась у різних напрямках.

Найближчою аналогією в сюжетному плані є теракотова група пізньоелліністичного часу з Міріни, де зображено Діоніса та Аріадну, які сидять (рис. 2)⁶. Деякі стилістичні ознаки в зображенні одягу, зачіски, атрибутів ідентичні. Особливо велика схожість у показі вбрання: на Аріадні — такий же безрукавний хітон і плащ, перекинутий через ліву руку, на грудях Діоніса — того ж типу небрида і плащ. Різне розміщення фігур на обох екземплярах закономірно зумовлює певні особливості. Ця сюжетна лінія розвивалась в теракотовій пластиці ін-

ших античних міст. На двох теракотах з Варненського музею в Болгарії представлені Діоніс та Аріадна в тій же позі, що й на ольвійському рельєфі⁷. Обличчя в обох так само юні й жіночі. Аріадна — в хітоні аналогічного покрою та в плащі, Діоніс одягнутий інакше: на ньому — короткий хітон, поверх якого накинута шкіряна небрида. На головах подружжя — вінки з листя та плодів.

Важко сказати, чи існувала точна копія такого зображення, яке запозичив художник для відтворення на рельєфному посуді, чи це самостійний твір, виконаний на базі вже відомих образів у різних видах мистецтва.

На одному фрагменті пергамського кубка з Ольвії, який зберігається в Київському історичному музеї, теж зображена ця подружжя

Рис. 2. Зображення Діоніса та Аріадни (Міріна).

Рис. 3. Фрагмент пергамського кубка з зображенням Діоніса та Аріадни (Ольвія).

пара⁸ (рис. 3). Розмір уламка — 16×14 см, розмір рельєфа — 7×7 см. Глина світло-рожева, покрита червонуватим лаком, який дуже погано зберігся. Одна частина уламка, дещо темніша, побувала у вогні. Зображення розташоване в квадратному полі, оточеному рельєфною рамкою: праворуч — Аріадна на фоні розкинутого півколою покривала, ліворуч — Діоніс з перекинутим через руки плащем. Обидві фігури показані в профіль. У правій, витягнутій в бік руці Діоніс тримає тірс, в лівій — факел, опущений донизу. Обое, опустивши голови, дивляться на цей факел. Сюжет є близьким сценам діонісійських свят, де факели відігравали значну роль, проте прямих аналогій не має.

Серед сюжетів пергамської кераміки пізньоелліністичного часу досить поширеним був мотив зображень Діоніса з фіасом або діонісійських процесій. Слід зазначити, що це було характерно не лише для кераміки. Широкий розвиток цього культу в усьому грецькому світі породив безліч різних сюжетів в багатьох видах мистецтва.

Викликає інтерес фрагмент пергамської вазы з рельєфним зображенням юного Діоніса, який їде верхи на козлі (рис. 4; 5)⁹. Розмір фрагмента — 16×12 см, висота рельєфу — 10,5 см. Глина світло-червона, покриття червонувате, нерівномірне, з чорними плямами зовні і всередині. Діоніс з оголеним торсом, плащ прикриває плечі і нижню частину тіла. В правій руці — тірс, ліва обнімає голову барана. М'яке трактування повного обличчя з майже дитячим виразом та пишної зачіски з кучерями аналогічне першому, розглянутому тут рельєфу з Ольвії. справа від фігури — велика стилізована виноградна лоза.

Зображення юного Діоніса відомі ще у V ст. до н. с.¹⁰, але

особливого поширення в різних галузях мистецтва вони набули в елліністичний період. Близькі аналогії Діонісу на ольвійських рельєфах трапляються серед теракот і рельєфів з Мірмекія¹¹, на мозаїчних долівках з Пелли і Делоса, де бог іде верхи на пантері¹².

Для всіх зображень Діоніса з Ольвії характерні мотиви, що вказують на його культ, насамперед як покровителя виноградної лози і виноробства. Участь бога в святах на його честь була своєрідною ознакою, яка відрізняла Діоніса від інших божеств. Різні атрибути (канфар, тірс, факел, вінок) підкреслювали його належність до вакхічних процесій, де, звичайно, крім самого Діоніса, фігурували і його най-

Рис. 4. Діоніс на козлі (апфас, Ольвія).   Рис. 5. Діоніс на козлі (профіль, Ольвія).

ближчі супутники. Так, на уламках стінок, можливо, від кратерів зображені Силен та козлоногий Сатир (рис. 6)¹³. Передана в профіль напівзігнута фігура Силенна на коротких товстих ногах тримає в руках якийсь предмет, можливо, посудину для вина. Повернута в фас голова з приплюснутим носом і товстими губами була прикрашена, певно, вінком.

На жаль, такі фрагментарні знахідки, точні аналогії яким не вдалося відшукати, не дають повного уявлення про всю композицію. Певно, вона могла відтворювати якусь сцену діонісійських свят. Різні зображення фіасу Діоніса на рельєфному посуді знайдені в Пантікапеї¹⁴.

Форми посудин, прикрашених згаданими рельєфами, різні, як і розміри їх. Спостерігаються відмінності у глині, покритті лаком, а також у методиці виконання цих рельєфів. Одні з них (зображення Діоніса та Аріадни) наліплювались у вигляді прямокутної пластили, інші представлені окремими фігурами на зразок скульптур, тобто більш об'ємними. Важко припустити, що такі посудини вживались у побуті. Швидше, вони використовувались як прикраси або для культових цілей.

Культ Діоніса в Ольвії був поширений від часу заснування міста. Про це свідчить не лише відома розповідь Геродота про скіфського царя Скіла¹⁵, але й безліч археологічних пам'яток, пов'язаних з його культом, які належать до різних періодів історії Ольвії¹⁶.

Рельєфи Діоніса, Аріадни та його супутників дещо іншого характеру відомі в Ольвії на різних пам'ятках. Молодого Діоніса в шкурі пантери зображено у високих зашнурованих арбілах і на ситулі, опублікованій Е. Штерном¹⁷. Остання, без сумніву, призначалась для обрядових цілей, можливо, навіть в культі цього божества. Крім Діоніса, менади і силенна, Аполлона й Артеміди, Ніки, яка увінчує трофей

Зевса та Геби, на цій ситулі зображені також ероти серед рослинного орнаменту і на пантерах, як відомо, це з атрибутів Діоніса. Цікаво, що подібного типу зображення цих божеств представлені на прямокутних теракотових вівтариках місцевого виробництва пізньоелліністичного часу¹⁸.

Рельєфи були знайдені в різних місцях Нижнього міста Ольвії, де в пізньоелліністичний та римський періоди протікало життя. Ольвія

Рис. 6. Уламки кратерів з зображенням Силена та Сатира (Ольвія).

в цей час підтримувала торгові відносини з Пергамом. Про торгівлю з ним свідчить і керамічний матеріал інших міст Північного Причорномор'я¹⁹.

Умови знахідок рельєфів не дають можливості датувати їх точно. Три фрагменти (Діоніс на козлі, Силен та Сатир) виявлені в римських шарах, проте не в комплексах, і звичайно, як і інші більш ранні речі, могли потрапити туди випадково. Отже, немає підстав хоча б один з рельєфів датувати за стратиграфічними даними. Форми посуду та декору належать до різних варіантів рельєфної кераміки і також не можуть визначатися одним часом. На основі вивчення мірмекійських рельєфних кубків І. Г. Шургая дійшов висновку, що більш ранніми (друга половина II ст. до н. е.) є кубки з складним профілюванням, яким відповідає характерне лакове покриття: оливково-чорне або коричнево-буре з червоними патьоками; пізні варіанти покриваються суцільним шаром глянсового червоного лаку²⁰. Розглянуті нами три рельєфи з Ольвії (Діоніс та Аріадна, Діоніс на козлі) можна датувати пізньоелліністичним часом. Цьому не суперечить і методика трактування образів Діоніса та Аріадни, яка знаходить свої паралелі в елліністичному мистецтві. Показ одягу, фігур, іноді переданих в складному повороті, теж характерні для епохи еллінізму. Два останні фрагменти (Силен і козлоногий Сатир) як за формою посуду, так і за кольором глини та лаку могли належати до ранньоримської доби.

Варто додати, що в результаті планомірних систематичних розкопок Ольвії протягом багатьох років зібрана велика кількість різних ти-

пів рельєфної кераміки, яка ще й досі не ввійшла в наукову літературу. Багато питань, пов'язаних з вивченням цієї кераміки, через відсутність її комплексного дослідження залишаються невирішеними. Досить приблизно визначаються датування, центри виробництва і місця розповсюдження кераміки, не з'ясоване питання про місцеве виробництво, яке безсумнівно, існувало, про його методи і специфіку. Всі ці дані можна здобути шляхом розгляду великої кількості матеріалу з міст Північного Причорномор'я та Греції.

¹ Зберігається в Інституті археології АН УРСР, Інв. № 0—70/1578.

² H. Blümmner. Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. В. II. Leipzig, 1879, с. 104.

³ A. Conze. Altortümer von Pergamon, t. I, kn. 2. Berlin, 1913, с. 257, 276.

⁴ В. К. Мальмберг. Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888—1889 гг.—МАР, VII, 1892, с. I і сл.; Керамическое производство и античные керамические строительные материалы.—САИ, вып. Г1-20. М., 1966, табл. 3, 7, 8, 13, 13а; табл. 5, 6, 10, 5, 6а; И. Г. Щургая. О производстве эллинистической рельефной керамики на Боспоре.—МАСП, вып. 4. Одесса, 1962, с. 108—120.

⁵ F. Courby. Les vases Grecs a reliefs. Paris, 1922, с. 244—246; Jean Charbonneau. Roland Martin. Francois Villaro. Grèce hellénistique. Gallimard, 1970, с. 315, рис. 345; La nekropole de Myrina, Paris, 1887, 1, с. 336—372, табл. XXV; М. Мирчев. Сборката от теракоти в музеи на гр. Варна.—Известия на археологическото дружество гр. Варна, X. Варна, 1956, с. 5, 7, рис. 14, 22; Овидий. Баллады-послания. М., 1913, табл. 10. Даною літературою далеко не вичерпується список цього типу зображень.

⁶ Jean Charbonneau. Вказ. праця, с. 315, рис. 345; La nekropole..., табл. XXV.

⁷ М. Мирчев. Вказ. праця, рис. 14, 22.

⁸ Інв. № Б 5410. Точних даних щодо місця знахідки в Ольвії розшукати не вдалося. Оpubліковано без будь-яких вказівок. (див. Ольвія. Путеводитель. К., 1959, с. 75).

⁹ Зберігається в Київському історичному музеї. Інв. № 0—40/1052 Б7—37. Знайдено при розкопках Нижнього міста (кв. 53, 54, 55, сіроглинистий шар з прошарками золи і жовтої глини, глибина — 1,15—1,40 м).

¹⁰ М. А. Налівкина. Терракоты Мирмексия и Тиритаки.—МИА, № 25. М.—Л., 1952, с. 334.

¹¹ Там же, с. 335, рис. 8, 2, 3.

¹² Jean Charbonneau. Вказ. праця, рис. 97; с. 185, рис. 192. На мініатюрному кістяному рельєфі еліністичного часу з Танаїса зображено юного Діоніса з пантерою (А. П. Иванова. Художественные изделия из дерева и кости.—Античные города Северного Причерноморья. М.—Л., 1955, с. 431).

¹³ Знайдені випадково в Нижньому місті (ділянка X—VIII) у шарі римського часу над вимостою № 30. Зберігаються в Інституті археології АН УРСР (інв. № 0—73/40—Сілен, 0—73/41—Сатир). Виготовлені з темно-червоної глини з домішками слюди, покриті червоним лаком. Розміри першого фрагмента — 13×7,5 см, товщина стінки — 0,9—1 см, товщина рельєфу в верхній частині — 1,5 см. На другому фрагменті (11×8×1,2 см) залишилась тільки нижня частина фігури Сатира. Лак густий, добре зберігся. Глина, мстодика виготовлення, посудини, лак обох фрагментів дуже схожі і, можливо, належали одному екземплярові значних розмірів.

¹⁴ В. С. Забелина. Группа рельефной керамики из Пантикапея.—Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени Пушкина, IV. М., 1968, с. 119—124.

¹⁵ Геродот, IV, 78, 79.

¹⁶ IPE, 1², 25, 165, 166, 170; Б. В. Фармаковский. Мраморная головка Диониса из Ольвии.—Сообщения ГАИМК, вып. 1, 1926, с. 193 і сл.; И. И. Толстой. Греческие граффити античных городов Северного Причерноморья. М., 1953, № 11; Н. П. Розанова. Бронзовое зеркало с надписью из Ольвии.—АИКСП. М., 1968, с. 248—251; М. Парович-Пешикан. Некрополь Ольвии эллинистического времени. К., 1974, с. 76—77; Надписи Ольвии. Л., 1970, № 170; К. И. Зайцева. Ольвийские культовые свинцовые изделия.—КИАМ. Л., 1971, с. 84—106; А. С. Русяева. Земледельческие культы в Ольвии догетского периода. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1974, с. 9—12.

¹⁷ Э. Р. Штерн. Рельефная ваза из Ольвии.—ИАК, вып. 3, с. 93—113, табл. XIV.

¹⁸ ОАК за 1908, с. 76; ИАК, вып. 33, с. 129; Е. И. Леви. Терракоты из цистерны на ольвийской агоре.—КСИА АН СССР, вып. 33, с. 9—11; Терракоты Северного Причерноморья.—САИ, Г1-11. М., 1970, табл. 21.

¹⁹ Т. П. Книпович. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры.—МИА, № 25. М., 1952, с. 289—326; И. Г. Щургая. Вказ. праця, с. 120; його ж. Поздне-

эллинистические рельефные кубки из Мирмекия.— КСИА АН СССР, вып. 95, 1963, с. 107—111; В. С. Забелина. Вказ. праця, с. 119—123; М. А. Наливкина. Кубок из Тиритаки с изображением подвигов Геракла.— МИА, № 85, М., 1958, с. 316.
²⁰ И. Г. Щурга я. Позднеэллинистические рельефные кубки из Мирмекия.

А. С. РУСЯЕВА

(Киев)

Рельефные изображения Диониса и Ариадны на сосудах из Ольвии

Резюме

Статья посвящена публикации небольшой группы керамики с рельефными изображениями, которые стилистически и в сюжетном отношении близки между собой. Супружеская пара Дионис и Ариадна были очень популярны в разных видах аптического искусства и литературы эллинистического и римского периодов. Проявилось это и на различных образцах пергамской рельефной керамики, найденной при раскопках Ольвии. Эта керамика указывает не только на торгово-экономические связи между Ольвией и Пергамом, но и представляет оригинальные изображения Диониса и Ариадны с их многочисленными атрибутами.

В. М. ЗУБАР

(Київ)

Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі

Могили, де знайдено кістяки з деформованими черепами, становлять невелику в процентному відношенні, але цікаву групу поховань некрополя Херсонеса. Аналіз поховальних споруд, обряду, інвентаря з цих могил дає відомості, які допомагають реконструювати історію міста в пізньоантичний період. За цими даними можна виділити добре простежувану групу прийшлого населення пізньоантичного Херсонеса.

Згадані поховання вивчено не повністю. Коротко їх розглядає Є. В. Жиров¹. Проте його цікавить не інтерпретація останніх, а тільки походження звичаю деформації голови, який він датує першими сторіччями нашої ери. На його думку, такі поховання є готськими². А. Л. Якобсон вважав, що цей звичай поширився у Херсонесі тільки в III—IV ст., а для пізнішого часу не характерний³. З численними застереженнями він відносить могили з деформованими черепами до пам'яток сармато-аланського типу⁴.

Як бачимо, це питання ще не розв'язане. Жоден з названих авторів не дав повного зведення виявлених у Херсонесі поховань з деформованими черепами. В статті узагальнено наявні матеріали, визначено час проникнення носіїв цього звичаю у місто та їх етнічну належність.

У Херсонеському некрополі виявлено 44 поховальних споруди, де містилося 87 кістяків з деформованими черепами. Вони відкриті у 18 склепах, у 19 земляних і 5 підбійних могилах⁵. Інколи такі кістяки знаходили у поховальних спорудах більш раннього періоду. Один з них був у черепичній гробниці елліністичного часу, другий — у плитовій могилі I ст. н. е.⁶ У деяких склепах кістяки з деформованими черепами було покладено на місце раніших поховань⁷.

У Херсонесі переважала лобно-потилична деформація черепа, коли тиск циркулярної пов'язки розподілявся по колу, яке проходило через лоб і потилицю. Іноді помітні заглиблення, що виникли від тиску такої кругової пов'язки. Окремі черепи являють собою рідкісні варіанти де-